

ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА КРІЗЬ ПРИЗМУ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ НАЙМУ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

Макарчук В.В.

(аспірант кафедри історії права та держави Київського національного
університету імені Тараса Шевченка)

Анотація. У статті проаналізовано процес виникнення українського козацтва крізь призму становлення інституту найму на військову службу у Великому князівстві Литовському через залучення козаків до воєнної служби на постійній і оплатній основі, виконанням ними охоронних функцій і як наслідок утвердження їх як суспільного стану для подальшої боротьби за українську державність.

Ключові слова: козацтво, інститут найму, охоронна функція, суспільний стан.

Annotation. In the article the process of origin of the Ukrainian cossacks is analysed through the prism of becoming of institute of recruitment on military service in the Great duchy Lithuanian through bringing in of cossacks to military service on permanent and payment basis, by implementation by them guard functions and as a result of claim of them as public state for a further fight for the Ukrainian state system.

Keywords: the cossacks, institute of recruitment, guard function, public state.

Спроби використати українське козацтво як військовий щит для захисту південних кордонів були здійснені задовго до об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського у єдину державу – Річ Посполиту, що, де-юре, сталося у 1569 р. Більшість етнічних українських земель, що нині входять до складу держави Україна, наприкінці XV – на початку XVI ст. були складовою частиною Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (далі, ВКЛ). У цей час Литва опинилася у важкій політичній ситуації, яка визначалася кількома обставинами. Насамперед, у кінці XV ст. склався, спрямований проти неї, воєнно-політичний союз між Кримським ханством і князівством Московським, наслідком діяльності якого стало захоплення останньою східноукраїнських земель (Сіверщини). Кримське ханство, маючи могутнього союзника в особі Османської імперії, також реалізував свої загарбницькі наміри, приєднавши до себе значні українські території від Чорного моря на півдні до р. Синюхи на півночі. Неспроможність центральної литовської влади захистити свої кордони від військової агресії з боку Москви, Кримського ханства і Османської імперії, спонукала місцеве українське населення та адміністрацію прикордонних міст забезпечувати оборону рубежів Великого князівства Литовського власними силами. За усталеними принципами литовської держави захист кордонів покладался на старост, які мали консолідувати збройний контингент, що, як правило, формувався із представників земельної аристократії. Відтак, старости потребували значного воєнного потенціалу для збереження недоторканності державного кордону, а тому тримали біля себе загони чисельністю у 100-150 осіб.

Сила, що акумулювала в собі значну національну військову потугу, стала називатися козацтвом. Дискусії з приводу виникнення козацтва на теренах нинішньої України не вщухають в науково-дослідницькій літературі до теперішнього часу.

Проблемою появи українського козацтва переймалися дореволюційні та сучасні історики та правники. Аналіз їхніх праць, зокрема В. Антоновича, Д. Бантиша-Каменського, М. Владимирського-Буданова, В. Голубоцького, О.І. Гуржія, П. Захарченка, І. Каманіна, М. Костомарова, М. Крома, А. Кузьміна, М. Любавського, М. Максимовича, М. Марковича, Є. Разіна, Ф. Старікова, Б. Черкаса, Т. Чухліба, В. Щербака, Д. Яворницького, А. Яковліва та інших доводить, що вони не мали характеру комплексних розвідок із залученням історико-правових аспектів інституту найму на військову службу, а в основному стосувалися дослідження виникнення та становлення козацтва. З огляду на викладене, можна стверджувати, що існує істотна прогалина у вітчизняній історико-правовій науці, яка обумовлює актуальність та практичну значимість проблеми поставленої у статті.

Метою статті є дослідження процесу виникнення українського козацтва в контексті становлення інституту найму на військову службу у Великому князівстві Литовському.

Відповідно до мети, можна сформулювати наступні завдання:

- проаналізувати організаційно-правові передумови залучення дніпровських козаків до воєнної служби на постійній і оплатній основі у Великому князівстві Литовському;
- охарактеризувати охоронну функцію українського козацтва як різновид найму на військову службу у Великому князівстві Литовському;
- з'ясувати аспекти розширення інституту найму на військову службу старостою канівським і черкаським Д. Вишневецький в контексті утвердження козацтва як суспільного стану.

Актуалізована нами проблема, саме виникнення козацтва в Україні, пов'язана із початком залучення придніпровських козаків, як військової одиниці, на державну службу по охороні кордонів ВКЛ. У сучасній вітчизняній історіографії побутує думка про те, що найм козаків на військову державну службу започаткував себе у 1560-х роках. Таке твердження має сенс лише у тому разі, коли мова йде про реєстрове козацтво, тобто про військову організацію, створену для виконання відповідних функцій як у мирний, так і у військовий час. Проте, козацтво нерідко набиралося для участі у разових акціях воєнного характеру для нападу чи оборони тих чи інших об'єктів або залучалися для участі у тривалих, подекуди багатолітніх воєнних кампаніях.

Отже, у кінці XV ст. на Середньому Подніпров'ї зароджується неznана раніше суспільна верства, що отримала назву козацтво, яку усіляко намагалася приборкати великокнязівська влада задля запобігання дестабілізації відносин із давнім союзником - Кримським ханством.

Із небагатьох відомих історії презентантів ініціатив оборони країни, яка, власне, не була Вітчизною, чи не найбільше позитивних відгуків в історичній та історично-правовій літературі здобув Остафій Іванович Дашкович. У 1508 р. він отримав важку [1, с. 311], але водночас відповідальну і почесну посаду адміністратора у канівському та черкаському старостві, в обов'язки якого входили і функції по охороні державних рубежів на кордоні з мусульманським світом (Кримським ханством) [2, с. 8]. Саме він відіграв чи не найбільшу роль в становленні козацтва як професійних збройних сил української людності. Беззмінно, до кінця своїх днів (1535 р.) О. Дашкович очолював староства [3, с. 10]. З іменем вихідця зі старовинного і статечного роду земель південної Київщини [4, с. 197-198] пов'язують не лише ефективну організацію народного опору нападам татар та турків-османів, не тільки з успіхами в сфері адміністративної діяльності на посаді старости, а й віддають належне розпочатим ним спробам переконати можновладців Великого князівства Литовського (далі, ВКЛ) використати потенціал українського козацтва з метою захисту південних кордонів не своєї держави, а тієї, до якої входили більшість етнічних українських територій.

Вперше з пропозицією зорганізувати козацькі ватаги чи, як називав її дослідник І. Каманін, провести «козацьку реформу», в основі якої перебувала ідея залучення дніпровських козаків до воєнної служби на постійній і оплатній основі, О. Дашкович запропонував на Городенському сеймі у 1522 р. [5, с. 60]. Він висловився за необхідність заbudови дніпровських островів фортецями та за постійне перебування тут козацьких загонів чисельністю 2 тис. піших і 400 кінних козаків [6, с. 12]. Засади ідеології майбутнього реєстрового козацтва, на нашу думку, й були закладені старостою канівським і черкаським у цій публічній промові. Наслідком виступу О. Дашковича стала реакція короля Сигізмунда I, який у 1524 р. видав указ про набір на військову державну службу невеликого козацького загону. Його очільники, староста річицький С. Полозович і староста чорнобильський К. Кмітич провели блискучу операцію з семиденного блокування в пониззі Дніпра 40-тисячної турецько-османської армії, що стало непереборною перешкодою і завадило степовикам форсувати найважливішу водну артерію України. Цей беззаперечний успіх козацького війська став підставою для

звернення короля Сигізмунда I до Пани-ради ВКЛ з пропозицією про затвердження набору кількох тисяч козаків на постійну державну службу. «Король польський Сигізмунд I (1507-1548 гг.) оценил важность казаков, которые могли служить государству твердым отпором со стороны татарских орд, - стверджував російський дореволюційний дослідник Ф. Стариков, - а потому разными ласками и обещанными льготами успел сплотить их на свою сторону, подчинить военной дисциплине и дать им правильное устройство, сообразно их нравам и обычаям» [7, с. 43]. Де-факто, козаки визнали польського короля своїм покровителем.

Таким чином, описані події дозволяють зробити кілька важливих узагальнень, одне із яких полягає у тому, що місцем розселення і, відповідно, започаткування найму козаків на військову службу до Великого князя Литовського, слід вважати Київське воєводство. Набір до війська у Києві вперше здійснили місцеві бояри (шляхтичі) разом із урядниками. Семен Полозович, про якого в документі згадується як про річицького намісника, до цього обіймав посади лише на Київщині [8, с. 95-105].

По-друге, на підставі аналізу вищезазначеного документу, з високою долею ймовірності можна говорити про чисельність козаків на Київщині, називаючи можливість розквартирування 2 тис. піших і 400 кінних козаків.

По-третє, наведені вище факти свідчать про те, що найм козаків на службу здійснювався або громадами міщан, бояр, представниками місцевої адміністрації та Великим князем Литовським. Історичні та правові джерела кінця XV – початку XVI ст. не фіксують фактів служби українських козаків на користь окремих приватних осіб.

Відтак, продемонструвавши свою відданість у державних справах королю, О. Дашкович на Піотрковському сеймі 1533 р. повторно порушив питання про охорону південних кордонів силами козацького війська. Окремі вітчизняні дослідники називають ці пропозиції не інакше як «особливим проектом захисту кордонів Великого князівства Литовського» [9, с. 38]. Його автор запропонував утримувати на Дніпрі 2 тис. осіб, які б захищали кордон, а також кінноту для доставки продуктів харчування. Крім того, у цьому регіоні пропонувалося побудувати замки-фортеці, а поблизу них заснувати міста [10, с. 73]. Як стверджував український історик М. Костомаров, посилаючись на «Хроніки» польського літописця М. Бельського, Піотрковський сейм не ухвалив жодного рішення у відповідь на висловлені пропозиції О. Дашковича [11, с. 39]. Оприлюднення такого масштабного плану на представницькому форумі литовської аристократичної верхівки, як вважав дослідник історії козацтва імперської доби Н. Марковін, мало своєю метою «законне визнання війська, створеного без відома короля» [12, с. 35]. Тобто, автор дослідження вперше висловив думку про намагання О. Дашковича легітимізувати українське військо, що створювалося в умовах перебування України у складі іншої держави.

Започаткований вектор посилення обороноздатності країни не набув масовості і сталою розвинутою через відсутність державного фінансування та мізерну кількість осілої заможної верстви козацтва, на яку уряд міг би зробити ставку.

Урядовці ВКЛ не припиняли спроб набрати бажаючих, пропонуючи службу і плату при охороні замків. Ті, хто несли охоронну службу у замках і утримувалися за рахунок коштів місцевих бюджетів називалися служебниками. Так, призначаючи у 1507 р. воєводою Київським Ю. Монтовтовича, польський король виділив йому плату від збору із київських і черкаських корчем, при цьому кошти спрямовувалися і на утримання слуг, які охороняли «замок наш українний» [13, с. XVI].

У досліджуваній нами період, як визначає видатний дослідник історії українського права XIX ст. М. Владимирський-Буданов, замками називалися «укріплення незначні за обсягом і не завжди достатньо міцні; вони, користуючись зручностями місцевості, частково зміцнювалися земляними валами, на яких стояли більшою частиною дерев'яні стіни, що пересікалися баштами» [14, с. 61]. Населення, що проживало в замках було нечисленним, складалося із служилих, намісника та людей, котрі допомагали йому

виконувати адміністративні функції. Намісниками називали повітових старост або воєвод, у руках яких зосереджувалася як судова, так і військова влада. Замки будувалися у кожному повіті [15, с. 40]. Поруч із замками і під їхнім захистом селилися люди «промислові, що пізніше стали називатися міщанами, хоча це також було населення напіввійськове, що розміщало сторожу у полі і на стінах своїх укріплень, котрі оточувалися острогом» [15, с. 61]. Як свідчить сучасна енциклопедія, острог – це огорожене частоколом місто, селище, яке було укріпленим пунктом.

Природно, зі збільшенням кількості служебників, збільшувалися витрати із місцевих бюджетів, що приводило до посилення експлуатації як міського, так і сільського населення. Український історик права початку ХХ ст. А. Яковлев наводить один із прикладів такого ставлення до жителів Черкащини. Він полягає у тому, що відомий нам староста канівський і черкаський О. Дашкович, з метою забезпечення потреб служебників збільшив для місцевих жителів обсяги податків і відібрав у них частину прибутків [16, с. 90-95]. Староста канівський і черкаський намагався стати посередником між низовими козаками та окремими українськими містами, а у того, хто намагався напяму торгувати – відбирав товар і сам встановлював ціну на нього [17, с. 118]. Крім того, О. Дашкович усілякими засобами забороняв козакам в'їжджати до міст, що перебували у його підпорядкуванні.

Сучасний вітчизняний дослідник історії козацтва Б. Черкас вказує на те, що надмірна експлуатація, а також надання служебникам значних пільг приводили до нарікань і невдоволення з боку інших категорій населення Черкащини. Автор наводить кілька прикладів, виявлених ним у матеріалах Центрального державного історичного архіву України, які свідчать про збільшення рівня недовіри між служебниками і платниками податків (міщанством), адже пільги охоронцям замків надавалися за рахунок збільшення оподаткування місцевих жителів. Так, у 1522 р. кияни звернулися до великокнязівської влади зі скаргою на самоуправство власного воєводи А. Немировича, який, готуючись до військових походів, відбирає у них табуни коней на користь своїх слуг; його служебники застосовують силу і б'ють «кликунів», яких не влада, а самі кияни наймають для виконання охоронних функцій [18, с. 75].

Слід сказати, що на заgonи служебників покладалося велике коло обов'язків. Як твердять сучасні автори, їхні функції включали у себе забезпечення особистої охорони та супровід при виконанні дипломатичних та воєнних місій місцевою владою ВКЛ (воєводами, старостами, намісниками-державцями тощо), здійснювали військові походи проти татар, проводили розвідувальні операції з глибоким проникнення на територію своїх супротивників, виконували патрулювання та здійснювали постійну охорону замку.

Окрім служебників, історичні та правові джерела називають ще одну категорію, що виконувала охоронні функції. У літературі її називають «сторожа». У тридцятичотиритомному виданні «Архива Юго-Западной России» містяться згадки про інші категорії, такі як сторожа замкова, міська, польна (польова), острогова, яка кількісно поступалася служебникам, проте безпека населення значною мірою залежала від ефективності і правильної організації саме її роботи. У 1520-х р. чітко простежується тенденція до зростання такої форми зобов'язальних відносин як службове наймання. Так, під 1522 р. при описі київського замку фіксується така категорія найманих охоронців замку як «кликуні». Вони належали до замкової сторожі і найвірогідніше були одним із її підрозділів, принаймні, такий висновок можна зробити знайомлячись із вказаним документом: «... а в других ворот замковых ротмистровых стерегут драби по 10 чоловіков уставичьне, в день у броне стоячи, а в ночи по бланках ходячи и кличучи» [19, с. 111]. Їх наймала міська громада, платила за виконання охоронних функцій по 6 кіп грошей. У полі на валу біля Золотих воріт раніше охорону здійснювала сторожа польна, а на момент проведення опису відбулися зміни і охорона стала покладатися на сторожу, яку очолював воєвода. Однак, із залученням організації охорони місцевої адміністрації, вартість послуг виросла у 2,5 рази. Плата здійснювалася міщанами [19, с. 111]. Крім того,

наведений нами історичний документ виділяє ще один охоронний підрозділ під назвою міська сторожа, яка патрулювала не у замку, а в острозі. Вона також утримувалася на кошти міщан з «доходов местъских» [19, с. 112].

«Кликунами» називали замкову сторожу й у Черкасах, які входили до Київського воєводства. Історичні джерела свідчать, що найм цієї категорії сторожі у 1552 р. здійснював «староста с пенязей» за рахунок мешканців міста. Спочатку громада для повнокровного функціонування замкової сторожі сплачували продуктовий податок, а згодом – грошовий, по два гроша щорічно на кожен двір. Судячи із опису Черкаського замку, зібраного для оплати сторожі із зборів міщан не вистачало, і тому залучалися гроші із «скарбу государственного» [19, с. 117].

Острогова сторожа у Черкасах складалася із найманих осіб, що охороняли верхню і нижню частину міста. Найм здійснювався за рахунок зборів із міщан та бояр, які щорічно з дому сплачували як грошовий, так і натуральний податок «по грошу, да жита по четверти, то есть по третей части солянки» [19, с. 112-113].

Сторожа польна (польова) також фінансувалася боярами і міщанами. Її залучали тоді, коли розпочиналися польові роботи «або когда выстерегают людей неприятельских». Польну сторожу наймали не лише мешканці Черкас, а й жителі інших міст і містечок, зокрема, Мошн, Мостищ, Рдни, Великого Кургану або «инъде, где бы потреба указывала» [19, с. 81].

Важливою інформацією у цьому описі Черкаського замку є рубрика під назвою «Доходъ и служба от козаков». У ній міститься інформація про козаків, що мешкають у Черкасах, «служать у містах у наймах боярам або міщанам, тії мають старості колядки давати, ані сіна косити не повинні». А ті козаки, що не проживають у місті, мають платити старості «колядки по шість грошей і сіно косити толокою по два дні на літо за його стравою і за медом» [19, с. 82]. Із зазначеного фрагменту можна зробити висновок про те, що козаків наймали не лише громади міських жителів або керівник місцевої князівської адміністрації, а й приватні особи, бояри та міщани.

Б. Черкас, вивчивши і проаналізувавши комплекс історичних і правових документів епохи, що нами досліджується прийшов до висновку про те, що острогову сторожу наймали по усіх прикордонних містах України. Якщо у Києві, Мозирі і Овручі, стверджує дослідник, за найм відповідали міщани, то у Вінниці цю місію покладали на зем'ян, вдів і неосілих козаків. Плата за виконання охоронних функцій сторожею також не була уніфікованою, а різнилася у окремо взятих містах Середнього Подніпров'я. Жителі Остра та остерської волості, щоправда, за описом замку, здійсненим через 110 р., у 1652 р., за роботу двох сторожів сплачували на рік по дев'ять кіп грошей. Проте, новий староста Остерський пан Ратомський зобов'язав міщан сплачувати на «сторожовщизну» 32 копи грошей [18, с. 595].

З описаної нами системи збору повинностей на організацію найму і утримання сторожі видно, що вона не базувалася на імперативних законодавчих нормах, не відзначалася усталеністю, а змінювалася у часі і просторі, залежно від хронології подій, місцевих умов та кількості бажаючих вступити до охоронних підрозділів.

Отже, найм і утримання сторожі здійснювалися здебільшого за рахунок зборів, що надходили від міщан та бояр, а безпосередня організація служби покладалася на місцеву адміністрацію, тобто старост і воєвод. У руки останніх передавалися й розроблення функціональних обов'язків сторожі та безпосередній контроль за їх виконанням. Одним із найдостовірніших джерел, що дають змогу простежити за повнотою і межами функцій сторожі, є описи замків та реєстри українських міст першої половини та середини XVI ст., написаних старорусською та польською мовами, що містяться в матеріалах Архіву Південно-Західної Росії

Сторожова охорона замків чи фортець здійснювалася як у денний, так і нічний час. Служба в нічний період доби передбачала таку форму охорони, що отримала назву «кликання». Зі змісту документів, нами аналізованих, вона полягає у патрулюванні вздовж

замкового муру та здійснення спостереження, стоячи «на вежах». У денний період на сторожову службу покладалася охорона замкових воріт, тобто в'їзду до міста [19, с. 81, 95, 144].

Здійснення острогової охорони відбувалося ідентичним способом, але з однією істотною відмінністю – використання сторожів для господарських робіт було зменшене до мінімуму. Вони не розпорошували свої функції і акцентовано займалися винятково охоронним ремеслом. Острогова служба зобов'язана була і вдень, і вночі контролювати ворота з усіх боків, особливе значення надавалося в'їзду з боку поля. На максимально зафіксовану нами відстань у 30 миль висувалися кінні роз'їзди та блок-пости, завдання яких полягало у спостереженні за місцевістю, рухом ворожих обозів, фіксація їх та передача інформації основним силам острогової охорони та місцевим жителям.

Окрім сторожі, що працювала на основі договору найму, їхнім підрозділам часто допомагали цивільні особи, а саме – бояри і старостинські слуги інші мешканці замків, острогів, міст і містечок. Позаяк, воєнні акції проти порубіжного українського населення з боку татар посилювалися у літній час, у Черкасах зобов'язали слуг та бояр тричі впродовж літа виїжджати в поле для забезпечення недоторканності як працюючих, так і південних кордонів ВКЛ [19, с. 82]. Такі ж обов'язки покладалися і на остерських бояр, які із старостою чи без нього мали проводити розвідувальну роботу, виїжджаючи на Сіверський бік Дніпра [19, с. 595]. Одне із сіл Вінницького замку мало своїми силами забезпечувати контроль над прилеглими територіями та «...довідуватися про військо татарське, і шлях їх стерегти на верху Десниці річки і в Остриці, де шлях йде на Базарів брод» [19, с. 608]. Як бачимо, наймані охоронні підрозділи, у силу їх невеликої кількості та розкиданості по усьому периметру південного кордону, не мали можливості самостійно справитися з охоронними завданнями. З ініціативи місцевих старост, ймовірно, чи на добровільних засадах представники міського населення, бояри, путні селяни нерідко приєднувалися до загонів забезпечення охорони міст, замків, фортець, острогів.

Поширення інституту найму на військову службу не стало винятком лише для населення ВКЛ. В умовах повсюдного проникнення товарно-грошових відносин в економіку європейських країн, з розвитком виробничих відносин та розширенням ринкових зв'язків, на зламі XV-XVI ст. простежується трансформація тенденції від комплектування збройних сил країн Європи у формі народного ополчення до все ширшого використання найманого війська. Радянський дослідник воєнної історії Є. Разін у цьому контексті слушно зауважив, що у такий спосіб сформовані армії мали строкатий національний характер, адже комплектувалися шляхом «вербовки на договірних підставах незалежно від національності» [20, с. 542].

Істотно проливають світло на проблему найму козацтва актові матеріали, виявлені російським вченим М. Кромом з архіву Я. Радзивілла. Документи сповіщають, що навесні 1534 р. намісник чорнобильський М. Заморенок звернувся до гетьмана Радзивіла з листом, у якому прохав виділити кошти на утримання місцевого козацтва. Лист був перенаправлений до канцелярії короля Сигізмунда I, який 9 червня 1534 р. відповів козацькому ватажкові, що на спеціальному «жалованні» у нього перебувають драби (рядові найманої піхоти, - автор), а козаки лише тоді його можуть отримати, коли «которую послугу нам вчинят» [21, с. 87]. Як бачимо, посередником між центральною литовською владою і рядовим козацтвом в черговий раз виступає місцевий урядник. Важливим фактом є й те, що набрані чорнобильським старостою вояки у документі називаються козаками, а не служебниками, слугами чи зем'янами. Із тексту листа стає зрозумілим, що король запропонував козакам службу не на постійній основі, а на умовах договірних відносин. Як вважає один із сучасних авторів, така заощадливість короля була викликана винятково проблемами, пов'язаними з бюджетом держави, «за таких умов господар намагався економити за будь-якої нагоди» [21, с. 207].

Про першу спробу запровадити реєстрацію козаків мова йде дещо пізніше. У 1540 р. король Сигізмунд-Август спрямував грамоту маршалку київського воєводства

князю А. Коширському, в якій наказував «чтобы ты велел всем казакам записаться в реестр и доставить нам этот реестр и после того никоим образом не выступать из наших приказаний, а затем, кто осмелится впредь нападать на татарские улусы, тех хватать и казнить, либо к нам присылать» [23, с. 110]. Далі польський король застерігає від необачних і самовільних дій козацьких загонів, спрямованих проти союзника князя литовського, руського і жемайтійського - Кримського ханства: «Если же перекопский цар за вред, нанесенный его подданным нападет на наше государство или пошлет на него своих людей, тогда никакая твоя отговорка принята не будет, и мы, без всякого милосердия, взыщем по твоим маетностям и на тебе самом вред, нанесенный нашим господарским и земским имуществам» [23, с. 110].

У 1541 р. зафіксований ще один факт, котрий свідчить про цілеспрямовані наміри литовської влади поставити під власний контроль ватаги козаків, що здійснювали наступальні військові акції на купецькі каравани із Москви, Криму та Османської імперії. Йдеться про місію Стрети Салтовича, направлену в Україну за особистого розпорядження короля, з метою проведення реєстрації київських, канівських і черкаських козаків. Нижче ми процитуємо два розпорядження короля Сигізмунда до старости Черкаського Андрія Глібовича від 21 липня і 17 серпня 1541 р., в яких названа основна причина провести облік козаків – несанкціоновані владою напади на татар та здійснення контролю за їхньою діяльністю: «...послали есмо там дворянина нашего Стрета и рассказали тых козаков яко в Киеве, так в Черкасехъ и в Каневе, што их кольвекъ там будет, на Реистра, списати и подь грозным и окрутным караным Нашим Господарским приказати, абы то вже в земли Царя Перекопского явне, яко и злодейским обычаемъ подданным его шкоде не чинили, а тебе теж приказуемъ подь честю и под горлом твоім, абы еси на то бачность мель» [24, с. 2-3].

У історично-правовій літературі побутує думка, започаткована дослідником І. Каманіним про те, що литовська влада зверталася до козаків лише з пропозицією «стати за певну плату на державну службу». Мовляв, у козаків існувала альтернатива – вступати на військову службу до короля чи обрати інший варіант. Зміст вищеназваних нами розпоряджень короля Сигізмунда дає чітку відповідь на поставлене запитання. «Для чого ж послали, - пише король черкаському старості, - дворянина нашего и словом о том казали ему од нас тоби мовити и тых всихъ козаков черкаскихъ велели есмо тому Дворянину нашему Стрету Солтановичу на реестр списати, и Ты бы о том ведал и тым козаком всимъ приказал, абы ся они вся в того Дворянина Нашего списали, а ни жодною речью з того розказання Нашего не выступуючи конечно» [24, с. 3]. Як бачимо, у цитованих текстах лунає вислів «наказ», що свідчить про застосування імперативної законодавчої норми до козаків, правовий вплив якої не може тлумачитися інакше.

Межі інституту найму на військову службу істотно розширив новий староста канівський і черкаський Д. Вишневецький, якого історик і археолог початку ХХ ст. Д. Бантиш-Каменський назвав «мужем ума пылкого, отважный, искусный в ратном деле» [25, с. 74]. Не дарма у сучасній історіографії його небезпідставно вважають засновником Запорозької Січі, що у проміжку між 1554 і 1556 рр. нижче дніпровських порогів на острові Мала Хортиця збудував фортецю для захисту від татар. Саме з його постаті розпочинається новий етап боротьби українського козацтва за власні вигоди у тих геополітичних умовах, що склалися у середині ХVI ст. Цілком поділяємо думку сучасних дослідників козацтва О. Гуржія і Т. Чухліба про те, що у цей час започатковує себе практика «частих змін зверхниками українського козацтва підлеглості задля тиску на того чи іншого володаря-сюзерена з метою здобуття для себе більших «прав і привілеїв»» [2, с. 11]. Її сутнісний зміст полягав у відмові від попереднього і пошуках більш ефективного європейського монарха, який би міг забезпечити продуктивну організацію боротьби з татарською загрозою. З цією метою у 1553 р. на власний ризик Д. Вишневецький у Стамбулі зустрічався з очільником Османської імперії султаном Сулейманом I Пишним, ймовірно, задля того, щоб знайти важелі впливу на його васала, кримського хана Давлет-гірея.

Будучи главою місцевої литовської адміністрації, він не злякався звинувачень у державній зраді, і через три роки вислав своїх представників до Івана IV Грозного з проханням отримати підданство московського царя за виконання ним і об'єднаними ним козацькими загонами військової служби на користь останнього. За рік Д. Вишневецький відмовляється від підданства польському королю і великому князю литовському Сигізмунду і присягає на вірність своєму новому сюзерену Івану IV. Фактично, він укладає договір найму, умовами якого передбачалася передача у володіння містечка Білева з навколишніми селами та 10 тис. рублів [26, с. 362]. У 1561 р. Д. Вишневецький пориває з Москвою і повертається до Литви, де отримує від короля польського і Великого князя Литовського грамоту, за якою йому дозволяється «добровільно в державах наших жити, користуючись усілякими вольностями і свободою, як і другі князата, панята і обивателі держави нашої» [26, с. 11]. Таке хитання Д. Вишневецького від одного сюзерена до іншого окремі дослідники називали авантюристичною, проте ми такої думки не поділяємо, і ось чому. Українці, що потрапили до складу ВКЛ не за своєю волею, разом із білорусами становили абсолютну більшість населення у складі цієї держави. У літературі утвердилася думка, що 9/10 підданих Великого князя Литовського становили українці та білоруси, які унаслідок експансії Литви втратили свою державність. Відтак, з огляду на брак документального матеріалу можемо припустити, що Д. Вишневецький шукав собі і козацтву різноманітних сюзеренів, отримував від них різноманітне матеріальне і грошове забезпечення не собі особисто, а для козацьких загонів, які у такий спосіб озброювалися і могли стати, як це було за часів Б. Хмельницького, провісниками майбутнього національного війська, яке, зрештою, візьметься за справу виборювання української державності.

Отже, виникнення українського козацтва можна напряму пов'язувати із формуванням правового інституту найму на військову службу, принаймні до таких висновків ми приходимо проаналізувавши наявний історичний та історично-правовий матеріал. Ініціаторами найму з метою організації на постійній основі охорони південних рубежів України і ВКЛ, до якої її території здебільшого входили, були місцеві старости, мешканці міст, замків, острогів, які власними коштами забезпечували функціонування охоронних підрозділів. У період староства у Каневі та Черкасах Д. Вишневецького практика фінансування козацьких загонів розширюється. Він не цурався матеріального і грошового забезпечення себе і ним сформованих загонів не лише з боку Великого князя Литовського, у підданстві якого перебував, а й від очільників сусідніх держав.

Список використаних джерел

1. Максимович М. А. Исторические письма о козаках приднепровских // Собр. соч. / М. А. Максимович. – К. : Типография М. И. Фрица, 1876. – Т. 1. – Отдел исторический. – 847 с.
2. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава – військо – битви / О. І. Гуржій, Т. Чухліб. – К.: Арій, 2012. – 464 с.
3. Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського з кінця XV і в XVI в.в. / А. Яковлев. – К. : Б.м., 1907. – 15 с.
4. Дашкевич-Горбацький В. Про походження Остапа Дашковича / В. Дашкевич-Горбацький // За державність. – 1935. – 36. 5. – С. 197-201.
5. Каманин И. К. вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. / И. Каманин. – Киев, 1894, . – 364 с.
6. Кузьмин А. Запорожская Сечь : исторический и бытовой очерк / А. Кузьмин. – М. : Изд. книжного магазина А. Д. Корчагина, 1904. – 96 с.
7. Стариков Ф.М. Откуда взялись казаки (исторический очерк) / Ф.М. Стариков. – Оренбург : Типо-литография И.И. Евфимовского-Хировицкого, 1881. – 262 с.
8. Черкас Б. Семен Полозович / Б. Черкас // Український історичний збірник. – Вип. 7. - 2004. – С. 95-105.
9. Степанчук Юрій. Українське козацтво у системі міжнародних відносин Східної Європи у XVI - першій половині XVII ст. / Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – 2008. – Випуск № 39. – С. 37-41.
10. Щербак В.О. Реестрові козаки на державній службі / В.О. Щербак // Історія українського козацтва : [нарис] : У 2-х т. : Вид. 2. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 73-87.

11. Костомаров Н. Южная Русь: казачество до восстания Богдана Хмельницкого / Н. Костомаров. – Б. м.: Б.в., б. р. – 97 с.
12. Марковин Н. Очерк истории запорожского казачества / Н. Марковин. – СПб. : В типографии Ф.С. Сушинского, 1878. – 78 с.
13. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства / М. Любавский. – М. : Б. в., 1892. – 997 с.
14. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века / Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 7. – Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России (1386-1700 гг.). – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 647 с.
15. Антонович В. Виклади про козацькі часи на Україні / В. Антонович // Запорожці : до історії козацької культури. – К. : Мистецтво, 1993. – С. 37-42.
16. Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 г. / А. Яковлев // Україна. – 1907. – Т. 1. - № 1. – Ч. 1. – С. 81-96.
17. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 538 с.
18. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540) / Б. Черкас. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – 244 с.
19. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 7. – Т. 1. - Акты о заселении Юго-Западной России (1386-1700 гг.). – К. : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 647 с.
20. Разин Е.А. История военного искусства : в 3-х т. – СПб. : Полигон, 1999. - Т. 2. – 628 с.
21. Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки первой половины XVI в. Собр. М.М. Кромом // Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. – Москва–Варшава, 2002. – Т. VI. – 686 с.
22. Черкас Б. Козацтво на службі уряду в першій третині XVI ст. / Б. Черкас. – С. 203-212. - history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5552-4/60.pdf
23. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – СПб.: Типография Эдуарда Праца. – Т. 1. – 318 с.
24. Яковлев А. З історії реєстрації українських козаків в 1-й пол. XVI в. / А. Яковлев. – К. : Б. в., 1907. – 14 с.
25. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Репринтне відтворення видання 1903 / Д.Н. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993. – 656 с.: іл.
26. Полонська-Василенко Наталія. Історія України: у 2-х т. / Репринтне відтворення видання 1972-1976 / Наталія Полонська-Василенко. – Т. 1. – До середини XVII ст. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.

УДК 347.78(477)

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Микитенко О.В.

(здобувач Університету ДФС України)

Анотація. В статті узагальнено теоретичні засади інформатизації в умовах формування інформаційного суспільства, з позиції сучасної правової науки. Розкрито особливості їх сучасного прояву як у суспільному житті в цілому, так і в практиці державотворення зокрема.

Крім того, виділяються і аналізуються найбільш важливі підходи до розгляду інформаційного суспільства, наводяться основні напрямки сучасних наукових досліджень окресленої проблеми, відзначається їх актуальність.

Ключові слова: інформація, інформатизація, інформаційне суспільство.

Аннотация. В статье обобщены теоретические основы информатизации в условиях формирования информационного общества, с точки зрения современной правовой науки. Раскрыты особенности их современного проявления в обществе в целом и непосредственно в практике построения государства.

Кроме того, выделяются и анализируются наиболее важные подходы к рассмотрению информационного общества, указываются основные направления современных научных исследований этой проблемы, делается акцент на их актуальности.

Ключевые слова: информация, информатизация, информационное общество.